

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 32

ERMƏNİ KİMLİYİNİN FORMALAŞMASINDA DİN FAKTORUNUN ROLU

Elgün QƏHRƏMANOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27 fevral 2019; çapa qəbul edilmişdir: 10 iyul 2019;
online-da çap edilmişdir: 25 sentyabr 2019

Received: 27 February 2019; accepted: 10 July 2014; published online: 25 September

Açar sözlər: erməni millətçiləri, erməni kimliyi, xristianlıq, terror, I Vazgen

Giriş

Hələ Osmanlı vaxtında erməni xalqı, bu dövlətin ərazilərinə səpələnmiş vəziyyətdə idi. Onlar birgə yaşadıkları xalqlarla qaynayıb qarışmış, lakin öz milli kimliklərini qoruyub saxlamağı bacarmışdılar. Yaşadıkları coğrafiyaların heç birində say üstünlüyünə malik deyildilər. Hətta özlərinin “ana vətən” hesab etdikləri, Şərqi Anadolu torpaqlarında belə çoxluq təşkil etməmişdirlər. Hər zaman etnik azlıq xarakterini saxlamışdılar. Milli kimliklərini uzun müddət qoruyub saxlaya bilməsinin səbəblərindən biri din faktorunun həmişə aparıcı rol oynamasıdır. Bu xalqı ayaqda saxlayan əsas səbəblərdən biri ermənilərinin zaman-zaman ali bürokratik hakimiyyətinin üzvləri ilə əlaqələr qurması və onların rəğbətini qazanmaları idi. Tarixləri boyunca bir çox fərqli xalq və sivilizasiyalarla yaxın əlaqə içində olan ermənilər məcbur qalmadıqları vəziyyətlərdə belə, bu xalq və mədəniyyətlərdən özləri üçün uyğun olan, ehtiyac duyduqları xüsusiyyətləri almaqda hər hansı tərəddüd göstərməmişdilər. Erməni kimliyinin ortaya çıxmasında və dolayısıyla zamanla çevriləcək, modernləşəcək, sekulyarlaşacaq olan erməni kimliyinin əsasında bu dinamizm var.

1. Erməni millətçiliyin ortaya çıxması

XIX əsrin I yarısında Rusiya imperiyasının işğalından sonra regionda möhkəmlənmək və digər böyük dövlətlərin Qafqazla bağlı planlarını dağıtmaq üçün bölücü bir ünsürə ehtiyac varı idi. Bu özünəməxsus qapalılığı ilə seçilən qatı erməni katalikosluğu idi. Onu da qeyd edək ki, erməni kilsəsinin Qriqoryan adlanması, Çarizmin siyasi maraqları kontekstində baş tutmuşdur. Ermənilər isə Müqəddəs Qriqorun bu dini onlara gətirdiyindən ona “Lusavoriç”, yəni ilahi nur, nurlandırıcı ünvanını vermişdilər. Bu səbəbdən erməni kilsəsi eyni zamanda “Lusavoriçağan” adıyla da tanınmaqdadır.

Erməni cəmiyyətində milli kimliyin formalaşmasında dinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Ermənilərdə din ilə millət, kilsə ilə erməniçilik iç-içə girmiş vəziyyətdədir. Çünki erməni dövləti fikrini ilk dəfə irəli sürən Erməni kilsəsi olmuşdur. Erməni kilsəsi, dini vəzifələri və öhdəlikləri yanında, özünü erməni milləti üçün milli siyasi bir hakimiyyət olaraq qəbul etmişdi. Kilsənin formalaşmasından günümüzə qədər keçən vaxt içində kilsə başçıları və din xadimləri erməni cəmiyyətinin şəkillənməsinə istiqamət verən ən böyük güc olmuşdurlar. Tarixçilər erməni millətini erməni kilsəsinin meydana gətirdiyi və kilsənin erməni millətinin ruhu olduğu məsələsində həmfikirdirlər. Ermənilər özlərini “milli

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi Erməni Araşdırmaları Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzi
e-mail: elgun041@gmail.com

bir kilsəyə sahib olan ilk cəmiyyət” olaraq qəbul etməkdədirlər. Əslində erməni kilsəsinin bu qədər azad fəaliyyət göstərməsinə böyük imkanlar məhz Osmanlı dövründə, xüsusilə Fateh Sultan Mehmetin dövründə olmuşdur [3, 233]. İlk Osmanlı hökmdarları dövründə Bizans təzyiqlərindən Osmanlıya sığınan ermənilərə, ilk “Milli kilsə” ünvanını da türklər vermişdilər. Qərbi Anadoluda ilk erməni dini mərkəzi Kütahyada olmuşdur. Orxan Qazinin Bursanı ələ keçirərək paytaxt elan etdikdən sonra, Kütahyadakı erməni ruhani mərkəzini və ermənilərinin bir çoxunu Bursaya köçürmüşdü. Ermənilər bu dövənlərdə müstəqil olaraq, nə siyasi, nə də sosial baxımdan bir təşkilata sahib deyildilər. İstanbulun tutulmasıyla birlikdə, Osmanlı dövləti coğrafi olduğu qədər də, siyasi nüfuzu sahəsi də genişlənmiş, üç dinin (İslam, xristianlıq, yəhudilik) qoruyucusu olmuş və bu dinlərə aid həyatın təşkilatlanmasında vacib rol oynamışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, ortodoks xristianlığın mərkəzi sayılan Bizans dövlətinin dövründə ermənilərin bir din mərkəzi olmamışdır. Provaslav bizanslılar Qriqoryan məzhəbini mənimsəmiş ermənilərə qarşı heç də tolerant davranmamışdılar və onları öz içərilərində əritməyə çalışmışdılar. Məhz Sultan Mehmet Fateh dövründə nəinki yəhudiliyə, hətta xristianlara qarşı müsbət yanaşmış və onlara bir çox dini azadlıqlar vermişdir. İlk dəfə Fateh Sultan Mehmet tərəfindən 1461-ci ildə ermənilər müstəqil bir “millət” olaraq qəbul edilmişdilər. Bursadan bir qisim erməni ailələri ilə birlikdə gətirilən yepiskop Hovakim, bütün Türkiyə ermənilərin patriarxı olaraq elan edilmişdi. Müsəlman bir sultanın, bir xristian patriarxlığı təsis etməsi, nadir hadisələrdən biri kimi, tarixə keçmiş və bunun sayəsində ermənilər Osmanlı dövlətində “imtiyazat-ı şahaneyi haiz millət” olaraq yaşamağa başlamışdılar. Camaatlığın və kilsə bütövlüyü içərisində formalaşan cəmiyyət bunun sayəsində milli kimliklərini qorumağı davam etmişdilər [9]. Eyni zamanda erməni patriarxlığına ortodoks və müsəvilərə daxil olmayan digər qeyri-müsəlman vətəndaşlar üzərində də səlahiyyətlər verilmişdir. Çingənlər, süryanilər, kaptilər, gürcülər, kaldelilər, həbəşlilər, Suriya və Misir monofizitləri, bosniyalı boqomillər erməni patriarxlığına bağlanaraq, erməni kilsəsinin nüfuzunu daha da artırmışdır. Qeyd olunan millətlər Osmanlı hakimiyyəti ilə əlaqələrini erməni patriarxlığı vasitəsilə qurmağa çalışırdılar. Osmanlı dövlətində qeyri-müsəlman millətlərə dini, təhsil, mədəni və idarəetmə sahələrdə verdikləri azadlıqlar, onların bir millət kimi ayaqda durmasına böyük ölçüdə təsir etmişdir. Hətta erməni yazıçılardan biri olan Riçard Hovannisyan “Armenia on the Road to Independence” adlı əsərində bunları yazmışdır: “Türk hakimiyyətində əsrlər boyunca ermənilərin milli kimliklərini qoruyub saxlaya bilməklərinin ən vacib səbəbi, Osmanlı dövlətinin idarəetmə quruluşudur. Millət anlayışı ermənilər üçün hər zaman faydalı və yaxşı işləyən bir sistem olmuşdur. Erməni kilsəsi milli inanclarına olan sədaqətlərini qorumaq surətiylə, ermənilərin kimliyini himayə etmişdir” [4, 72].

Erməni milləti içindəki millətçilik duyğularının bu şəkildə inkişaf etdirilməsi və “muxtar Ermənistan” fikri ilk əvvəl erməni patriarxları və din xadimləri tərəfindən dəstəklənmişdi. Şərqi Anadoluda erməni rahibləri ən kiçik kəndlərə qədər gedərək, Ermənistan və erməni kimliyinin nə demək olduğunu bilməyən kəndlilərə millətçilik duyğularını və fikirləri aşılamağa başlamışdılar.

Eçmiədzin katalikosluğu nəzəri olaraq, bütün dünya ermənilərinin dini mərkəzi sayılır. Ermənilər əvvəllər Roma kilsəsinin təlimləri çərçivəsində inanclara sahib idilər. Ancaq V əsrdən xristianlar arasında çıxan fikir ayrılıqları səbəbindən öz kilsələrini qurmağa başladılar. Bəzi müəlliflərin fikrinə görə, Eçmiədzin katalikosluğun qədimliyi, Sis və Akdamar katalikoslarından daha mənəsurdür. XIX əsrdə Eçmiədzinin ruslar tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra bu katalikosluğun fəaliyyəti daha da artmışdır. Hətta bütün erməni kilsələri üzərində liderliyini tələb etməyə və ona biət etməyə çağırmışdır.

Osmanlı erməniləri üzərində ideoloji fikrin formalaşmasında Eçmiədzin katalikosluğunun bir vasitə olaraq istifadə etməyə başlayan Ruslar, həm də bu kilsə fəaliyyətləri

üzərində nəzarətini daha da artırırdı. Təsadüfi deyil ki, Osmanlı hakimiyyəti altında yunan, serb, bolqarlarda millətçilik məsələləri kilsə vasitəsilə həyata keçirilirdi və bu istiqamətdə təkcə Rusiya deyil, İngiltərə, ABŞ, Fransa və Almaniya öz fəaliyyət dairəsini missionerlik vasitəsilə genişləndirməyə çalışırdılar. Beləliklə Osmanlı dövlətində milli kilsələrin formalaşması daha da sürətlənirdi. Hətta erməni katalikosluğuna patriarx seçkiləri zamanı, Osmanlı ermənilərinin bu seçkilərdə iştirak etməsinə və onların vətəndaşlıqdan çıxaraq Rusiyaya getməsinə Osmanlı dövləti seyrçi qalmaqdan başqa bir şey edə bilmirdi [2, 217-218].

1881-ci ildə III Aleksandrın hakimiyyət gəlməsi ermənilərin bir müddət Rusiya ilə soyuq münasibətlərdə oldu, bunun da səbəbi, çarın ölkəsində rüslardan başqa bir xalqı görmək istəməməsi idi. Bu vaxt katalikos I Makarios Rusiyaya qarşı çıxaraq, onun əmir-lərini yerinə yetirməməyi və Rusiyaya inanmağın ağılsızlıq olduğunu, Osmanlı dövlətinə xəyanət edilməməsi lazımlığını bildirdi. XIX əsrin 90-cı illərində vəziyyət yenidən dəyişdi. Osmanlı dövlətinin istəmədiyi Kırımıyan 1892-ci il seçkilərində qələbə çaldı [1, 108]. Maraqlıdır ki, bu dövrdə ermənilərə rüslar hələ də yaxşı davranmırdı .

Vanda Armenikan, Cenevrədə Hnçak və Tiflisdə Daşnak partiyalarının yaradılmasında missionerlik məktəblərində təhsil alaraq, xüsusilə ABŞ-a gedərək orada millətçilik anlayışları ilə tanış olub, Anadoluya dönən erməni gənclərinin də fəaliyyətləri unudulmamalıdır. XIX əsrin sonları erməni dini cəmiyyətləri istər, İstanbulda, Adanada, Vanda, istərsə də, Eçmiədzində millətçilik duyğularının inkişaf etdirilməsinə və təşkilatlanmasına başçılıq edirdilər. İstanbul patriarxı olan İzmirliyan, həmdə bu dövrdə Hnçak komitəsinə başçılıq edərək fəaliyyətini daha da artırırdı. O cümlədən 1890-cı ildə Krisdapor Mixaelyanın başçılığı ilə yaradılan Daşnaksütyun partiyası da erməni millətçilərinin ideologiyasının bir parçası idi. Bu dövrdə Osmanlı hakimiyyətinin, III Aleksandr dövründə Rusiyanın yeritdiyi məlum siyasətindən istifadə edərək, milli azlıqlarla bağlı boşluqları doldurmaq və onların ikinci bir dövlətin əlində vasitəyə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün gördüyü tədbirlər ya təsirli deyildi, ya da kifayət qədər yetərli deyildi.

Osmanlı sultanı II Əbdülhəmid zamanında çıxan erməni üsyanlarından ən vacib rolu erməni kilsəsinin başında duran patrik Nerses Varjabedian, keçmiş patriarx Mığırđıç Kırımıyan və Mateos İzmirliyan oyanmışdır. 1896-cı ildə erməni fəalları İstanbulda Osmanlı Bankı işçilərini girov götürmüşdü və bu paytaxtda 3 gün kaos vəziyyətinə gətirib çıxartdı. Bu post modern terrorizmin ən gözəl nümunəsidir. Beləcə kilsələr xristianlığın əsaslarını bir tərəfə buraxaraq, əhali arasında təbliğat aparmağı başlıca vəzifə olaraq seçdikləri görülürdü. Müvəffəq olmanın ən böyük şərtini kilsənin dəstəyində görün terror təşkilatları da, erməni kilsəsi və din xadimlərini erməni məsələsini mərkəzi məsələ çevirməyi, onları terrorun içinə çəkməyə çalışmışdılar. Anadoludakı kilsələrin bir qismi terror planlarının edildiyi və silahların saxlanıldığı yerlər olmuşdur. Türkiyə məbədlərə göstərdikləri hörmət, həmin yerləri müqəddəs qəbul etməsi, erməni millətçilərin əl-qolunu açmış və bu kilsələri bir baza olaraq istifadə edilməsinə şərait yaranmışdır. Bu məqsədə xidmət etmək üzrə, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində erməni cəmiyyətləri, məktəbləri və kilsələri, qanuni və dini bəzi toxunulmazlıqlardan istifadə etmək surəti ilə, üsyan, inqilab hazırlıqlarının edildiyi siyasi büro və silah deposu kimi istifadə edilirdi [2, 219].

1912-ci ildə Eçmiədzin katalikosluğuna gətirilən Kevork adı ilə tanınan, Sürenyan, Rusiya ilə əlaqələri tam möhkəmləndirdi. Hətta Avropa ölkələrindən də kömək istəməkdən belə çəkinməmişdi. Kevrokun Rus çarını ermənilərin hamisi ünvanı ilə xeyir-dua verməsindən sonra ermənilərin maddi-mənəvi rüslara yardım etməyə məcbur olduğuna dair bir “əmirnaməni-ruhanı” yayımladı [3, 235]. Bundan sonra Osmanlı dövlətindən qaçan ermənilər ya rus ordusuna qatılaraq Rusiyaya dəstək oldular, ya da sərhəd bölgələrində, könüllü ordu birlikləri yaradaraq, müsəlman kəndlilərə hücumla başladılar. Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində, Kevork ermənilərin yeri yalnız öz din qardaşlarının yanında

olduğunu deyərək, Rusiya tərəfində vuruşurdular. Hətta Osmanlının digər düşmənləri olan, İngiltərə və Fransa ordusuna da qatılmışdılar. Erməni tarixçiləri rus ordularında döyüşən erməni əsgərlərini 20-25 min arasında olduğunu yazırlar. Millətlər Cəmiyyətinin Qaçqınlarla bağlı Komissiyası müharibə zamanı Türkiyədən Rusiyaya köç edən ermənilərinin sayının 400 min olaraq göstərmişdi [1, 110].

Zaman-zaman erməni cəmiyyətində mövcud olan rus-ortodoks, fransız-katolik və ingilis (ABŞ) - protestant kilsələrinin təsiri ilə müxtəlif kimliyin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Erməni millətçiliyin oyanmasında kilsəyə ən böyük yardımı bu sürətlə böyük dövlətlər və missionerlər təmin etmişdilər. Osmanlı dövlətində maraqları olsun və ya olmasın hamısı din duyğusu ilə hərəkətə keçərək, tamamilə siyasi və iqtisadi məqsədləri ilə erməniləri dəstəkləmişdilər.

2. Müasir dövrdə erməni kilsəsinin millətin formalaşmasında oynadığı rol

Beləliklə, XIX əsrin sonlarından erməni siyasi təşkilatları, dini qurumların xeyir-duası ilə birgə başladıkları terror hadisələrini XX əsrdə də davam etdirirdilər. Sovet Rusiyası zamanında da erməni məsələsi, mövcud sərt ideoloji rejimin olmasına baxmayaraq, ortaya atılır və siyasi təzyiqlərinə çevrilirdi. Sovet Rusiyası öz klassik təzyiqlərinə vasitəsini Türkiyə münasibətləri kontekstində erməni məsələsi vasitəsiylə həyata keçirməyə çalışmışdır. Xüsusilə 1952-ci ildə Türkiyənin NATO-ya üzv ölkə kimi qəbul olunmasından sonra “erməni soyqırımı” ilə bağlı məsələ gündəmə gətirildi. Lakin mövcud ideoloji düzəndə, bu cür məsələlərin qaldırılması sovetlər üçün çox təhlükəli hesab olunurdu. Lakin XX əsrin 60-c illərində erməni millətçilərin fəallığı artmağa başladı. Həmin dövrdə Ermənistan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin I katibi Yakov Zarobyan, SSR rəhbərlərinə bu məsələ ilə bağlı dəfələrlə müraciət etmişdir.

Hər bir hadisənin görünməyən tərəfləri olduğunu nəzərə alsaq, onda “erməni soyqırımı” məsələsində erməni kilsənin çox vacib rol oynadığı qeyd etməliyik. Hesab etmək olar ki, bütün açar nöqtələrdə kilsə yer almaqdadır. Mövcud erməni ideologiyasının əsasını təşkil etməkdədir.

Müasir dövrümüzdə erməni kilsəsi öz dini və siyasi hakimiyyətini müxtəlif üsullar vasitəsilə davam etdirir. İstər lobbiçilik, diaspora təşkilatları, istərsə də dövlətin vacib orqanlarını təsir altında saxlamaqla öz gücün saxlayır.

1955-1994-cü illərdə Erməni kilsəsinə başçılıq edən I Vazgen, Ermənistanın müstəqil dövlət kimi formalaşmasında böyük əməyi olan və ölkəsində güclü siyasi təsiri olan bir din xadimi idi. I Vazgen kimdir?

Əsl adı Levon Karaped Balciyan 1908-ci il 20 sentyabrda Ruminiyanın Rodoto kəndinə erməni ailəsində anadan olmuşdur. 1936-cı ildə Buxarest Universitetinin fəlsəfə və ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. Onun ilk iş fəaliyyəti Buxarest erməni məktəbində dərs verməsi ilə bağlıdır. Bir müddət burda dini dərslər verdikdən sonra 1943-cü ildə Vazgen dini adını götürmüşdü. 1951-ci ildə Ruminiyada kommunist rejimi möhkəmləndikdən sonra, O, birləşmiş Ruminiya və Bolqarıstanın yepiskoluğuna başçı təyin olundu. 1954-cü ildə I Vazgen Eçmiədzin Ali Kilsə Şurasına üzv qəbul olunur. İrəvana dəfələrlə səfər etmiş və hətta Sovet hakimiyyətinə həsr olunmuş bir neçə kitab yazmışdır. Təbii ki, bu o dövrdə I Vazgenin atdığı məqsədli bir addım idi. Bunun nəticəsi idi ki, 1954-cü ildə patriarx VI Gevorqun ölümündən sonra Sovet hökuməti ilə əməkdaşlıq nəticəsində kilsənin səlahiyyətlərinin azaldılmasının qarşısını aldı. 1955-ci il oktyabrın 2-də Eçmiədzin katalikos kilsə seçmələrində baş patriarx seçilmişdir. Maraqlıdır ki, Yaxın Şərqdəki erməni yepiskopluğu bu seçkilərdə təmsil olunmurdu. Seçkilərdən dərhal sonra O, Sovet vətəndaşlığını qəbul edir. Daha sonra Erməni kilsənin daxilində mövcud problemlərin olmasına baxmayaraq üç aylıq Yaxın Şərqə səfər edir. Yaxın və Orta Şərqdə olan kilsə

diasporları ilə olan əlaqələri möhkəmləndirdi [6]. Əsas məqsəd isə Beyrutda yerləşən Kilsəlikat katolikosluğuna sovet tərəfdarı birinin seçilməsi idi, lakin bu uğursuz oldu. Hətta həmin ildə Misir prezidenti Camal Əbdül Nasirə görüşü və bunda sovetlərin duyduğu narahatlığı da qeyd etməliyik. Sovet Rusiyasının marşalı Nikolay Bulqanın 1956 mayın 12-də I Vazgenlə görüşündən sonra onun geniş siyasi fəaliyyətini nəzərə alaraq, kilsənin imtiyazlarını artırdı. Buraya yeni-yeni kilsələrin açılması da aiddir. 1962-ci ildə onun xidmətləri nəticəsində Ermənistan kilsəsi Dünya kilsələri Şurasına üzvü oldu. Ermənistan kilsə tarixində ən önəmli nöqtə isə 1970-ci ildə I Vazgenin Romaya səfəri və VI İohan Pavellə görüşü idi. Bu görüşə qədər erməni kilsəsi ilə Roma papasının təmasda olduğu ilə bağlı bir tarixi fakt yoxdur. Hətta I Vazgen səfərdən əvvəl jurnalistlərin suallarına cavab verərkən, “bizim onunla V əsrdən heç bir təmasımlarımız olmadı, ora getdiyimdə onunla (Roma papa) bu haqda danışacağıq” [6] deməsi bunu bir daha təsdiq edir. 80-ci illərdə I Vazgen İngiltərəyə səfər edərək, protestant din xadimləri ilə də müxtəlif görüşlər keçirmişdir. Onun katolik, protestant və pravoslav din xadimləri ilə qurduğu yaxın əlaqələri nəticəsində, dünya xristian blokunu öz fəaliyyətinə cəlb etməyi bacarmışdır. 1980-ci illərdə sovetlərdə müstəqillik ilə bağlı çağırışlar artdıqca, o da öz xalqının müstəqilliyi ilə bağlı qeyd olunan xristian blokuna müraciətlər etmişdir. Hətta Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı kampaniya başlananlardan biri olmuşdur. Patriarx I Vazgen diasporada yaşayan erməniləri öz ölkələrinə yardım və dəstək olmağa çağıraraq və Qarabağ müharibəsi illərində, onun səyləri ilə, milyon dollarlıq yardımlar toplanıb, kilsə üzərindən dövlət rəsmilərinə təslim edilmişdi [7]. Katalikosun bu əvəzsiz xidmətlərinə görə, Ermənistanın ilk prezidenti Levon Ter-Petrosyan şəxsən ona Ermənistanın ilk Milli Qəhrəmanı adını təqdim etmişdi. O, uzun müddət Dağlıq Qarabağda kilsələrin açılması ilə bağlı kampaniya başlatmış və 1988-ci ildə buna nail olmuşdur. Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı, azərbaycanlıların dini-mənəvi lideri şeyx Allahşükür Paşazadə ilə dafələrlə görüşmüşdü. SSRİ dağıldıqdan sonra, Ermənistanda sovet tərəfdarlarına qarşı bir hərəkət başlandı, lakin katalikosluğa böyük hörmətdən dolayı, I Vazgen bu təzyiqlərdən canını qurtardı. Təbii ki, sovetlərlə olan əməkdaşlıqları nəticəsində, kilsə üçün böyük faydalar təmin etmişdi. Maraqlıdır ki, o rus dilində yaxşı danışmasına baxmayaraq, qeyri-ermənilərlə fransız dilində danışmağa üstünlük verirdi [6].

1955-1994- cü illər həm də erməni terrorunun ən yüksək dövrü olmuşdur. I Vazgenin Ermənistan milli kilsəsinə 40 illik rəhbərlik dövrünə diqqət etsək terrora böyük ölçüdə hamilik etdiyini görürük. Dünyada yaşayan bütün erməni dini icmalarına çağırışları və birləşmə ideyasının mərkəzi qeyd edilən patriarxın adı ilə birbaşa bağlıdır. Onu da qeyd etməliyik ki, erməni terrorizmin bu qədər dəhşətli və müəyyən mənada məqsədə çatmasının başlıca səbəblərindən biri, xristian blokundan məharətlə istifadə etməsidir.

I Vazgen erməni ictimaiyyəti tərəfindən geniş müsbət təbliğ olunsa da, aydındır ki, onun azərbaycanlılara və Türkiyə vətəndaşlarına qarşı edilmiş qanlı cinayətlərə həmişə haqq qazandırmış və bu yolda həmişə erməni millətçilərini himayə etmişdi. Hələ 1968-ci ildə I Vazgen Los-Ancelesdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Naziri olmuş Behbud xan Cavanşiri Türkiyədə qətlə yetirən erməni terrorçusu daşnak Misak Torlakyanı xəstəxanada ziyarət etmişdi [8]. Və onun xidmətlərini erməni xalqı üçün əhəmiyyətli olduğunu bəyan etmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, erməni millətçilərin formalaşmasında kilsə təşkilatların rolu olduqca böyükdür. Bu prosesin XX əsrin 90-cı illərə qədər davam etdiyini nəzərə alsaq onda belə qənaətə gəlmək olar ki, erməni dini qurumları analoji hadisələri yenidən üzə çıxara bilər. 2016-cı il aprel döyüşlərində erməni keşişlərin səngərlərdə görünməsi bunun bir siqnalıdır.

Nəticə olaraq onu da qeyd etməliyik ki, erməni kilsəsi daha erkən dövrlərdə təşkilatlanması və yalnız dini deyil, eyni zamanda siyasi təşkilat kimi formalaşması, erməni

millətinin qarşısında qoyduğu vəzifələrə çatmasına böyük ölçüdə kömək etmişdir. Dünyanın bir çox ölkəsinə dağılmış olan ermənilər, kimliklərini mühafizə etmək və yaşatmaq adına, kilsəyə sıx-sıx bağlanmaqdadırlar. Erməni kimlik probleminin bu günə qədər davam etməsi, onların “haqq mübarizəsinin” bir parçasına çevrilməsidir. Əslində ermənilərin günümüzdə də dünyanın ən böyük və təsirli diaspor cəmiyyətlərinə malik olmasının səbəblərindən biri kilsə başçılarını istəkləri çərçivəsində hərəkət etməsidir. Yəni erməni diaspora və lobbiçilik fəaliyyətlərini həmişə öz dini mərkəzləri vasitəsiylə, yəni Eçmiədzin vasitəsiylə həyata keçirir. Hələ Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində erməni patriarxlar, erməni xalqının dünyanın müxtəlif ölkələrinə getməsi ilə bağlı təşviqat işləri həyata keçirmiş və miqrasiya edən ermənilərin öz mübarizələrini dünyanın güc mərkəzlərində, xüsusilə Amerika və Avropada aparmasına çağırmışdır. Bu lobbiçilik fəaliyyətlərinə daha erkən dövrlərdən başlamışdırlar. Bu mübarizə üsulları məşhur qəzetlərin, jurnalların redaksiyalarına, bank sektoruna, parlament və digər güc strukturlarına nüfuz etməklə öz amallarını həyata keçirməyə çalışırdılar. Bu gün də bu proses davam etməkdədir. Dolayısıyla burdan belə nəticə çıxara bilərik ki, dünya ictimaiyyətinin daim ən vacib məqamlarda erməni tərəfdarı kimi görünməsi təsadüfi deyil, çünki ermənilər təşkilatlanmağa və dünyada müsbət imic qazanmağa daha erkən dövrlərdən başlamışdı. Hələ ki, bu müstəvidən baxdıqda biz azərbaycanlılar geridə qalmaqdayıq. Bunun üçün biz öz doğru yolumuzdan geri çəkilməməli və bu yolda təbliğat və təşviqat məsələlərini həyata keçirməkdən usanmamalıyıq.

QAYNAQLAR

1. Cahit Külekçi. Ermeni Kimliğinin Dönüşün Süreci ve Amira Sınıfının Oluşumu // Hikmet Yurdu, Yıl: 2013, C: 6, Sayı: 2, Temmuz-Aralık 2013/ 2, s.101-117
2. Ortaylı İlber. Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi // Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 10, Ankara, 2002, s. 216-220.
3. Zeynep İskefiyeli. Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü, Hristiyanlık, Kilse ve Misyonerlik, Akademik İncelemeler, Cilt: 2, Sayı: 1, Yıl 2007, s. 231-255
4. Hovannisian Richard G., Armenia on the Road to Independence 1918. Armenia on the Road to Independence, 1918. University of California Press. 1967, 376 p.
5. Sevan Değirmenciyan. İstanbul Ermenilerinin kimliği (<https://repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-tuerkiye-den-bak-s/istanbul-ermenilerinin-kimligi>)
6. Vazgen I, Head of Armenian Church, Dies at 85 (<https://www.nytimes.com/1994/08/19/obituaries/vazgen-i-head-of-armenian-church-dies-at-85.html>)
7. <https://www.youtube.com/watch?v=UxK4-NfmhTY>
8. Բացառիկ լուսանկար. Վազգեն I-ինը և Բաբվի հայկական իրկազմակերպչին սպանած Միսաք Թորոպյանի հանդիպումը. <https://operativ.am/?p=257431&l=am>
9. Kılıç Davut. Ermeni kimliğinin inşasında kilisenin rolü, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/KILI% C3% 87- Davut-ERMEN% C4% B0- K% C4% B0ML% C4% B0% C4% 9E% C4% B0N% C4% B0N- % C4% B0N% C5% 9EASINDA-K% C4% B0L% C4% B0SEN% C4% B0N- ROL% C3% 9C.pdf>

Summary

Elgun Gahramanov

The Role of the Religion Factor in the Formation of the Armenian Identity

The Armenian people were scattered throughout the time of the Ottoman empire. They grew together with other nations living in those places. But they managed to maintain their identity. They did not predominate in any geographical area where they had lived. Even they did not predominate, in East of Anadolu were they considered as their “motherland”

The main reason for preserving national identity for a long time was that the religion factor played a significant role in that issue. All the time they kept the nature of the ethnical minority. Also, the main reason which kept this nation on the feet was creating ties the members of the supreme bureaucratic power and earning their goodwill. The Armenians didn't hesitate to use the peculiarities which they need from the nation with whom they kept close ties, even they were not obliged during their history.

In the occurrence of the Armenian identity and by the time in the being modern and secular Armenian identity is based on dynamism. If you glance at the inner structure and management of the Armenian church, it is possible to see differences among theirs and other churches. It has a specific administration. In this structure the civilians also have rights. It is possible to see the civilians' participation in the adoption of church regulations. For example, the administration of the first church in Istanbul was under the rule of civilians for a long time. Such opportunities increase the Armenian church maneuver options and convert it to affective power in the political system of the government. Thus, the political control of the government and the Armenian church were in unity.

Key words: *Armenian nationalists, Armenian identity, christianity, terror, Vazgen I*

Роль религиозного фактора в формировании армянского самосознания

Еще в период Османской империи, армянский народ находился в разбросанном состоянии на территории этого государства. Они подверглись ассимиляции с проживающими народами, но несмотря на это смогли сохранить свое национальное самосознание. Армяне не имели численного превосходства и влияние на проживаемых территориях. Даже на территории Восточной Анатолии, которую они считали своей родиной, они не составляли большинства. В принципе они всегда сохраняли свою этническую сущность. Одной из причин, по которой армянам удалось в течение длительного времени сохранять свое национальное самосознание, являлся религиозный фактор, который до сих пор играет главную роль в их жизни. Удерживать свои позиции армянам всегда позволяла способность устанавливать связи и завоевывать доверие членов высшей бюрократической власти. На протяжении всей истории, находясь в тесных связях с разными народами и цивилизациями, и всегда будучи от них в зависимости, они не проявляли сомнения в приобретении для себя необходимых особенностей этих народов и культур. С появлением вопроса об армянском самосознании, эти особенности имели динамику последовательной модернизации, секуляризации. Во внутреннем устройстве и управлении армянской церкви, с любой точки можно обнаружить определенные противоречия по сравнению с другими церквями. В отличие от других церквей, в армянской церкви решающим могло быть не только слово священнослужителя, но и не имеющего церковного сана простого лица. В принятии церковных положений и указов можно наблюдать участие обычных гражданских лиц. Например, первая армянская церковь в Стамбуле которым длительное время управлялась лицом не имеющего церковного сана. Такие особенности армянской церкви увеличивают ее маневренность и влияние в государственной политической системе. Таким образом, армянская церковь образует единство с государством в политическом управлении страной.

Ключевые слова: *Армянские националисты, армянская самосознания, христианство, террор, I Вазген*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.